

**T.C.
MİLLÎ EĞİTİM BAKANLIĞI**

ALANLAR ORTAK

SAĞLIK MESLEKLERİ ETİĞİ
224TF0007

Ankara, 2011

-
- Bu modül, mesleki ve teknik eğitim okul/kurumlarında uygulanan Çerçeve Öğretim Programlarında yer alan yeterlikleri kazandırmaya yönelik olarak öğrencilere rehberlik etmek amacıyla hazırlanmış bireysel öğrenme materyalidir.
  - Millî Eğitim Bakanlığınca ücretsiz olarak verilmiştir.
  - **PARA İLE SATILMAZ.**

İÇİNDEKİLER

AÇIKLAMALAR.....	ii
GİRİŞ	1
ÖĞRENME FAALİYETİ-1	3
1. ETİK	3
1.1. Tıp Etiği ve İlkeleri.....	4
1.2. Etik Sorunlar ve Etik Karar Verme.....	8
1.3. Etik Kurullar	10
1.4. Sağlık Mesleği Mensupları ile İlgili Suç Tanımları	11
UYGULAMA FAALİYETİ.....	13
ÖLÇME VE DEĞERLENDİRME.....	14
ÖĞRENME FAALİYETİ-2	15
2. EKİP ÇALIŞMASI	15
2.1. Ekip Çalışmasının Önemi.....	16
2.1.1. Ekibin Özellikleri.....	17
2.1.2. Sağlık Ekibinin Amacı ve Faydaları	17
2.1.3. Ekip Çalışması İçin Gerekli Koşullar	18
2.1.4. Sağlık Ekibi Üyeleri.....	19
UYGULAMA FAALİYETİ.....	20
UYGULAMA FAALİYETİ.....	20
ÖLÇME VE DEĞERLENDİRME.....	21
ÖLÇME VE DEĞERLENDİRME.....	21
ÖĞRENME FAALİYETİ-3	22
3. HASTA HAKLARI	22
3.1. Türkiye’de Hasta Hakları	23
3.2. Hasta Hakları Yönetmeliği	23
UYGULAMA FAALİYETİ.....	26
ÖLÇME VE DEĞERLENDİRME.....	27
MODÜL DEĞERLENDİRME.....	28
CEVAP ANAHTARLARI.....	30
KAYNAKÇA	31

AÇIKLAMALAR

KOD	224TF0007
ALAN	Alanlar Ortak
DAL/MESLEK	Alanlar Ortak
MODÜLÜN ADI	Sağlık Meslekleri Etiği
MODÜLÜN TANIMI	Çalışma ortamında meslektaşlarına, sağlık ekibinin diğer üyelerine, hastalarına ve hasta yakınlarına meslek etiğine uygun davranabilme yeterliğinin kazandırıldığı öğrenme materyalidir.
SÜRE	40/16
ÖN KOŞUL	
YETERLİK	Meslek etiğine uymak
MODÜLÜN AMACI	Genel Amaç Çalışma ortamında meslektaşlarınıza, sağlık ekibinin diğer üyelerine, hastalarınıza ve hasta yakınlarına meslek etiğine uygun davranabileceksiniz. Amaçlar 1. Tıp meslekleri etiği ilkelerine uygun çalışabileceksiniz. 2. Ekip çalışmasının önemini gözeterek meslekler arası işbirliği yapabileceksiniz. 3. Hasta Hakları Yönetmeliğine uygun olarak hasta haklarını koruyabileceksiniz.
EĞİTİM ÖĞRETİM ORTAMLARI VE DONANIMLARI	Donanım: Etik ile ilgili dokümanlar Ortam: Okul ve hastane ortamı, ameliyathane, yoğun bakım, reanimasyon, tıbbi laboratuvar
ÖLÇME VE DEĞERLENDİRME	Modülün içinde yer alan, her faaliyetten sonra verilen ölçme araçları ile kazandığımız bilgileri ölçerek kendi kendinizi değerlendireceksiniz. Öğretmen, modülün sonunda, size ölçme aracı (test, çoktan seçmeli, doğru-yanlış, vb.) kullanarak modül uygulamaları ile kazandığımız bilgi ve becerileri ölçerek değerlendirecektir.

GİRİŞ

Sevgili Öğrenci,

Bu modülde meslek hayatınızda karşılaşılabileceğiniz etik sorunlar karşısında mantıklı, nesnel ve doğru karar verebilmeniz için gerekli bilgileri bulacaksınız. İnsan ilişkilerinde iyi ya da kötü, doğru ya da yanlış olarak adlandırdığımız değer yargılarını öğreneceksiniz. İnsanların hasta olduklarında bakım gereksinimini karşılarken zaman içinde profesyonelce davranmaya başlayacaksınız. Onun için de milliyet, din, dil, ırk, renk, yaş, cinsiyet, siyasi ve sosyal durum ayırımı yapmamanız gerekir. Böylece mesleğinizin toplumdaki saygınlığını korumuş olacaksınız.

Hasta haklarına saygılı olmanız, sizin ve hasta arasındaki hizmet kalitesini artıracaktır. Sizin bu tutumunuz, hasta ya da bireyle gereksinimlerini ve isteklerini tartışmak ve hastanın değerlerine, yaşam biçimine ya da davranış biçimine en uygun seçimi yapmasında yardımcı olacaktır.

ÖĞRENME FAALİYETİ-1

AMAÇ

Tıp meslekleri etiği ilkelerine uygun çalışabileceksiniz.

ARAŞTIRMA

- Çevrenizdeki bir hastaneye giderek hastane etik kuruluyla görüşerek etik kurulun amacı ve görevleri hakkında bilgi alınız.
- Elde ettiğiniz bilgileri sınıfta arkadaşlarınızla paylaşınız.

1. ETİK

Etik, Latince “Ethicus” veya Yunanca “Ethos” ya da “Ethicos kelimesinden gelen ve Türkçe karşılığı “Ahlak bilim, kuramsal ahlak ya da teorik ahlak” olan bir terimdir.

Etik değerler evrenseldir ve her ülkede geçerliliği olan kurallardır. Etik dürüstlük, doğruluk, yardımseverlik, adaletli olmak, sadakat, yalan söylememek, hırsızlık yapmamak, cana kıymamak gibi dünyanın her yerinde geçerli olan değerlerden oluşur.

İnsan tutum ve davranışlarının iyi ya da kötü yönden değerlendirilmesi olarak da kullanılır.

‘Etik’ sözcüğü, geniş anlamda kullanıldığında toplumun yaratmış olduğu ve savunmakta devam ettiği bağlayıcı kuralların hemen hemen tamamını kapsar. Gelenek, alışkanlık, karakter, ahlak gibi kavramları içerir, kısaca genel ahlak olarak tanımlanır. **Ahlak**; daha çok bireysel davranış kurallarını anlatır. **Etik**; profesyonel davranış standartlarını içermektedir. Etik hakkında farklı görüşler vardır;

Pojman’a göre; Eylemlerin değerlendirilmesine ilişkin yol gösterici kurallardır.

Singer’e göre ise; Nasıl davranmamız gerektiğini temellendiren bir çalışma olarak tanımlanmıştır.

- **Ahlak**: Her toplumda değişebilecek gelenekler, alışkanlıklar, örf ve adetler, töreler, yaşam biçimleri gibi alanlardaki tutum ve davranışlar olarak tanımlanır. Kişiler arası ilişkilerde uyulması gereken ilke ve kuralları içerir. Ahlak toplumdan topluma değişebileceği gibi aynı toplum içindeki farklı gruplar arasında bile değişiklik gösterebilir.

- **Meslek Etiği (Deontoloji)** : Meslek etiği kavramı, bütün mesleki etkinliklerin iyiye yönlendirilmesi konusunda düzenlemeler getiren, meslek üyelerinin kişisel arzularını sınırlayıp belli bir çizginin dışına çıkmalarını önleyen, mesleki idealleri geliştiren, ilkesiz üyeleri meslekten dışlayan ilkeler ve kuralları sistemidir. **İlkeler**; davranış biçimini kesin olarak belirlemez, kişisel sorumluluğu içerir ve bu yönüyle kurallardan ayrılır. Kurallar ise; kesindir ve uyma gücü, zorunluluğu vardır.

Etik kuralları, meslek mensuplarının genel olarak kabul ettikleri ilkeler dizisidir. Bu kuralları meslek üyelerinin mesleğine, mesleksi örgütüne, meslektaşlarına, hizmet verdiği iş birliği yaptığı bireylere ve kendine karşı sorumluluklarından oluşur. Meslek elemanlarına, topluma mesleğin temel amaçları ve sorumlulukları hakkında bilgi verir. Meslek üyelerinin karşılaştıkları etik sorunlar ile ilgili mantıklı ve doğru karar verebilmeleri için rehberlik eder.

1.1. Tıp Etiği ve İlkeleri

Sağlık alanındaki tutum ve davranışların analizi, yorumu, tartışılması, iyi ya da kötü yönden değerlendirilmesi gibi etkinlikleri içerir. Meslek etikleri grubundan olan tıp etiği, tıbbi ilişkiler çerçevesinde sağlık çalışanlarının neleri yapmaları ve nelerden kaçınmaları gerektiğini ifade eder. Diğer bir söyleyişle, tıbbi eylemler çerçevesinde iyiyi ve kötüyü belirlemek onun temel sorumluluğudur.

İnsan hakları kavramıyla, sağlık hizmeti etiğinin yerleşmiş ilkeleri arasında bağlantılar vardır. Dünya Tabipler Birliği, Dünya Psikiyatri Birliği, Uluslararası Hemşireler Konseyi gibi sağlık çalışanlarını temsil eden uluslararası kuruluşların açıklamalarında da bu ilkelere yer verilir. Ulusal Tabip Birlikleri ve hemşirelik kuruluşları da, üyelerinin uyması beklenen etik kuralları belirlerler. Sağlık hizmeti etik kurallarının ana kuralı, sağlık hizmeti veren kişinin daima hastanın iyiliğini gözeterek ve yararını düşünerek davranmakla yükümlü olduğudur. Bütün sağlık çalışanları ahlaki olarak profesyonel meslek kuruluşlarının koyduğu standart ilkelere uymakla yükümlüdür. Geçerli bir mazeretleri olmadan, mesleki ilkelere uymaz, bu ilkelere sapsarsa yetkililerini kötüye kullanmaktan suçlu bulunur.

Sağlık çalışanları, görevlerini yaparken bu ilkelerin uygulanmasında güçlüklerle karşılaşabilir. İlkelerden bazılarını yerine getirmekle başka bir ilkeye uyulmamış olabilir. Bu nedenle sağlık çalışanları her olayı kendi koşulları içinde değerlendirip herkes için en uygun olan çözümü bulup uygulamak durumundadır. Sağlık personelinin kendi etik kurallarına sahip çıkması gerekir. Bu kuralları, meslek grubu içinde belli bir disiplin ortamı sağlar. Sağlık personeli, hastanın temel insani değerlerini bilerek insanlık onurunu, gizliliğini ve kendi kararlarını koruyacak biçimde hareket etmelidir.

Tıp alanında bilinen en eski metin; “Hammurabi Yasaları” olarak bilinen metindir.(MÖ 1800) Hekimlerin uymakla yükümlü olduğu etik ilke ve kuralları Hipokrat tarafından çeşitli yazıları aracılığı ile günümüze kadar ulaşmıştır.

Resim 1.1: Hipokrat (MÖ 370-460)

Hipokrat andında ana ilke; kişisel özelliklerine bakmaksızın hekimin her koşulda hastasına yararlı olması ve onun iyiliği için çalışmasıdır. “yararlılık ilkesi” olarak adlandırdığımız bu ilke diğer sağlık çalışanları için de geçerlidir.

Türkiye’de mesleki etik ilkelerinin denetlenmesini sağlamak amacıyla yapılan ilk düzenlemeler 1928 yılında çıkarılan 1219 sayılı “Tababet ve Şuabatı Tarzı İcrasına Dair Yasa” ile olmuştur. Tıp etiği ilkeleri aşağıda açıklanmıştır;

➤ **Özerkliğe Saygı İlkesi (Otonomi)**

Özerkliğe saygı ilkesi, hastaların haklarına saygı göstermek ve tıbbi bakım ile ilgili kararlara onların katılımını sağlamaktır. Özerkliğe saygı ilkesiyle yakın ilişkili olan ilke, hastanın tıbbi karara katılabilmesini sağlamak amacıyla, tıbbi bilgilerin doğru ve yeterli biçimde ona açıklanmasını isteyen ilke, aydınlatılmış onam ilkesidir.

Kanserli bir hastaya yararlılık ilkesi gözetilerek hastalığı söylenmediğinde, hastaya doğru söyleme ve aydınlatılmış muvafakat ilkelerine, dolayısıyla tüm bu ilkeleri içinde barındıran “özerkliğe saygı ilkesi”ne uyulmamış olacaktır. Özerkliğe saygı ilkesi, 18. yüzyıl felsefecisi İmmanuel Kant tarafından ortaya atılan bir ilkedir.

Özerkliğe saygı duymak, bireyin eylem planına saygı duymaktır. Sağlık çalışanının özerkliğe saygı duyması demek, özerklik ilkesini bir eylem rehberi olarak kabul etmesi demektir. Bazen hastanın otonomisine saygılı davranmak, hastaya zarar verebilir. Bu nedenle sağlık çalışanı yararlılık ilkesini kullanarak otonomi ilkesini sınırlayabilir. Bu ilke tüm sağlık çalışanlarını bağlayan geniş bir ilkedir.

Örneğin, işlem ya da tedaviye başlamadan önce hastaya bilgi verip onay alınmalıdır. Hastanın ya da hizmeti alan bireyin özerk seçimlerine saygı duyulmalıdır. Sunulan tedavi, hasta bireyin kendi seçebileceği bir tedavi olmalı ya da kendi adına yürütmesini istediği eylem biçimine uygun olmalıdır. Özerkliğe saygı ilkesi, öncelikli ve belirgin bir ilkedir. Ağırlığı ya da önemi daha fazla olan bir başka etik ilkesi tarafından aşılındıkça uyulması gereken bir ilke özelliğindedir.

Başka bir örnekte ise hasta ya da bireylerin kendilerine yapılacak müdahaleleri seçme veya kendi seçtikleri eylem planını yürütmelerine her zaman imkân olmayabilir. Ya da bireyin özerk seçim yapabilme becerisinde bir sorun olabilir. Bu gibi durumlarda, hastanın yararını düşünerek özerkliğe saygı ilkesi ihlal edilebilir. Yani hasta, küçük bir çocuksa, koma hâlindeyse, zekâ özürlüyse ya da psikolojik sorunları varsa özerklik ilkesini gözetme zorunluluğu olmayacaktır. Bu nedenle özerklik ilkesi çok değer verilen bir etik ilke olmasına rağmen bu gibi durumlarda sık sık bozulabilmektedir.

➤ **Yararlılık İlkesi**

Bu teori, ilk kez 1776 yılında David Hume tarafından tanımlanmıştır. Daha sonra birçok filozof tarafından geliştirilmiştir. Sağlık personeli, bu teoriyi birçok durumda kullanır.

Tıp etiğinin, en eski ilkesi yararlılık ilkesidir. Bu ilke, sayesinde sağlık çalışanı hastanın yaşamına destek verir, onu tedavi ederek ağrı ve acısını dindirir. Her durumda hastaya yararlı olur. Tıp etiğinde yararlılık ilkesine koşut giden ilke kötü davranmama ilkesidir.

Örneğin; Triyajda, (hastaların tedavi önceliğine göre ayrılması) çok fazla yaralanmış iyileşemeyecek durumda olanlara müdahale edilmez. Acımasızlık gibi görülmesine karşın, çok sayıda hastanın olduğu ve imkânların yetersiz olduğu durumlarda triyaj yapılarak yararlılık ilkesi uygulanır.

Başka bir örnekte ise, sağlık için ayrılan paranın nasıl kullanılacağına karar verilmesinde de bu teoriden yararlanılır. Çok sayıda insanı etkileyen bir hastalığın araştırılması için para ayrılması, az sayıda kişiyi etkileyen bir hastalığın araştırılması için para ayrılmasından daha önemlidir.

Sağlık çalışanının birinci görevi; bireyin sağlık, esenlik ve güvenliğini koruma ve geliştirmedir. Bu yüzden hastasına zarar vermekten kaçınma zorunluluğu ve bu zorunluluğa temel oluşturan ilke, yararlılık ilkesidir.

➤ **Aydınlatılmış Onam İlkesi**

Hastaya tıbbi bilgilerin doğru ve yeterli biçimde açıklanmasını isteyen ilkedir. Bu ilkenin gerçek bir aydınlatılmış onam olması için hastaya verilmesi gereken bilgilerin açıkça verilmiş olması, bilginin anlaşılır olması, hastanın gönüllü ve bunların sonunda hastanın onam vermiş olması gerekmektedir. Bir hastanın kendisine uygulanacak olan tanı ve tedavi yöntemlerinin kapsamını, yararını, risklerini varsa seçenek yöntemlerini anlayarak bir uygulamayı kabul etmesidir. Onam bir kâğıt parçası değildir, pasif değil aktif bir eylemdir. Hastanın aydınlatılmış onamını verme süreci bir iletişim sürecidir.

➤ **Adalet İlkesi**

Bu ilke, tıbbi kaynakların ihtiyaca göre dürüstçe ve hakça paylaşılmasını gerektirmektedir. Bu ahlaki ilke ile tedavi ve bakımda, kullanılan araç gereç ve teknik donanım kaynakları, hastanın bireysel gereksinimleri belirlenerek eşitlik ilkesine uygun olarak dağılımı sağlanır.

Kişiler, etnik kökenleri, politik inançları, milliyetleri, cinsiyetleri, dinleri ya da kişisel özellikleri ne olursa olsun gerekli sağlık bakımını alma hakkına sahiptir. Bir suçtan dolayı hüküm giyen kişiler de gerekli tıbbi bakımı almak konusunda diğerleriyle eşit haklara sahiptir.

Dünya Tabipler Birliği (DTB)'nin Lizbon Hasta Hakları Bildirgesi, hastalar arasında ayırım yapmanın kabul edilebilir tek kistasının, hastaların tıbbi ihtiyaçlarına göre olduğunu vurgulamıştır.

Hemşire veya diğer sağlık personeli bakmakla yükümlü oldukları hastalar arasında adil bakım yapmakla sorumludur. Aynı bakım gereksinimine sahip olanların aynı bakımı alması anlamına gelmektedir. Toplumun tüm üyelerine aynı oranda bakım vermek mümkün olmayabilir, ancak tüm kişilerin ihtiyaçları olan bakım imkânlarına ulaşım konusunda eşit olanaklara sahip olması gerekir.

➤ **Dürüstlük ve Doğruluk İlkesi**

Bu iki ilke, hasta ve ailesine gerçeği söyleme, dürüst olma, yalan söylememe zorunluluğunu getirir. İnsanlar kendileri hakkındaki gerçeği öğrenmeye ve yalan söylenilmemesi hakkına sahiptir. Böylece sağlık personeli, hasta ve ailesi arasındaki ilişkilerin, dürüst, güvenilir bir ortamda kurulması sağlanır. Sağlık personeli hastasının güvenini kazanmamışsa bakımdan beklenen başarı elde edilmemiş olur. Bu ilke ile bakım ve tedavi girişimlerinde hasta ve ailesini bilgilendirip izin alınarak çok önemli yasal ve ahlaki bir zorunluluk da yerine getirilmiş olur.

➤ **Sadakat / Sözünde Durma İlkesi**

Bireyin kendisi dışında birine inanma, sadık kalması anlamında kullanılan ahlaki bir ilkedir. Verilen sözün tutulması sağlık personeli ile hasta ilişkisinin güven ortamında olmasını sağlar.

➤ **Sır Saklama İlkesi**

Sağlık personeli, sağlık bakım kurumunda hastalar hakkında öğrendiği tüm bilgileri gizli tutmak durumundadır.

Resim 1.2: Sır saklama ilkesi

➤ Gerçeğe Uyuma İlkesi

Ahlaken ve yasal açıdan gerçeğe bağlılık ilkesidir. Sağlık personeli bu ilke ile akılcı, gerçeği araştıran ve hizmeti belgeleyen davranışlarla doğruya yönelir. Sağlık personeli mantığına sığmayan herhangi bir olayı sorgular, sorularına tatmin edici bir cevap bulana kadar araştırır, gerçekliğine inandığı bilgileri savunur ve gerçeği ispatlamaya çalışır.

➤ Sözcülük

Hasta, kendi adına konuşup karar veremiyorsa ve hasta adına konuşabilecek kimse yok ise hastaların bu becerileri geri gelene kadar hastanın çıkarlarını korumak amacıyla sözcülüğünü yapmaktır. Bu sözcülüğü yaparken sağlık mesleklerinin tanımladığı biçimde değil hastanın tanımladığı biçimde yapılması gerekir.

1.2. Etik Sorunlar ve Etik Karar Verme

Etik sorun, sorunun çözüm yolunun bilinmesine rağmen çeşitli nedenlerden dolayı çözüm yolunun seçilemediği durumdur. Başka bir ifadeyle etik sorunlar, davranışın iyi olmasıyla ilgili tereddütlerin veya itirazların ortaya çıktığı durumlardır. Davranışın belirlendiği zihinsel süreçte ve davranışın sergilendiği toplumsal ortamda ortaya çıkabilir. Etik ile ilgili sorunlu durumlar, ikilem ve ihlal gibi iki ana kategoriye ayrılır.

- **İkilem:** Etik ikilem, herhangi bir durum karşısında istenmeyen iki veya daha fazla seçeneğin bulunması durumudur. Belli bir kurala bağlanmamış durumlarda sağlık çalışanının yaşadığı seçim sorununu ifade eder. Etik ikilemlerde farklı ilkelerin veya kuralların, aynı zamanda ve birbirine yakın ağırlıklı olarak devreye girmesi, her birinin farklı bir davranışı sergilediği durumlarda söz konusudur. Bu durumda bir ilkeye uygun davranmak bir diğerine aykırı olmayı zorunlu kılmaktadır. Etik sorunların, etik ilke ve değerlerin neler olduğunun bilinmemesi etik belirsizliğe neden olur.
- **Etik ihlali:** Mesleki eylemi düzenleyen standart kuralların çiğnenmesi olarak ifade edilir. Davranışın belli bir ilkeye, kurala veya tereddüde yer bırakmayacak biçimde aykırı olmasını ifade eder. Genellikle ilkeler arasında ikilemler yaşanır. İhlal ise daha çok kurallar için geçerlidir.

Tıp uygulamasında karşılaşılan etik sorunların çözümünde, koşullara göre etik ilkelerden herhangi birinin ya da birden fazlasının seçilebileceği gibi, bazılarının da feda edilebileceğinden bahsetmiştik. Herhangi bir çatışma durumunda ihlal edilecek ilkenin seçimi sırasında, dikkat edilmesi gereken bazı noktalar vardır. Bu noktalar:

- Başka bir seçeneğin olmadığı durumlarda çatışan ilkelerden birini çiğnemek zorunlu olabilir.
- İlke ihlal edilirken, ilkeye en az zarar verecek biçimde yapılmalıdır.
- Meslek elemanı ihlalin etkilerini en aza indirmeye çalışmalıdır.

Sağlık çalışanları, mesleklerini uygulaması esnasında karşılaşılan etik sorunlarda belli bir karara varabilmek için zor bir süreç yaşar. Etik sorun meydana getiren her olay kendine özgü koşullar ve gereklere sahiptir. Dolayısıyla etik ilkeler her olayda farklı ifade edilir. Bu durum, etik sorun çözümünde son derece dikkatli olmayı gerektirir. İlkelerin birbirleriyle çatıştığı durumların daha iyi anlaşılması için bazı örnekler verilebilir.

Örnek 1: Kanserle yakalanmış bir hastadan hastalığın gizlenmesi hatta onun kanser olmadığını söylemesi, gerçeği söyleme, doğruluk, aydınlatılmış onam ilkelerinin; dolayısıyla, tüm bu ilkeleri içinde bulandıran **özerkliğe saygı** ilkesinin çiğnenmiş olması demektir. Diğer taraftan gerçeğin hastaya zarar vereceği düşüncesiyle gösterilen bu tutum, **yararlılık** ilkesini ön plana çıkarır.

Örnek 2: Tedavi ve araştırma amaçlı herhangi bir uygulamadan önce hasta ya da deneklerden **aydınlatılmış onam** almak, **özerkliğe saygı** ilkesi için vazgeçilemez bir ögedir.

Özellikle yararlılık ve özerkliğe saygı ilkelerinden hangisine uygun olarak davranılacağı konusunda sağlık çalışanları etik ikilem içinde kalmaktadır.

Örnek 3: AIDS hastaları ve HIV taşıyıcıları gibi bulaşıcı ve salgın hastalıklara yakalanmış hastaların, toplumu korumak amacıyla kamuoyuna duyurulması özerkliğe saygı ve hasta sırrının korunması ilkesine ters düşmektedir. Bu örnekte yararlılık ile özerkliğe saygı ilkesinin şiddetle çatışması söz konusudur. Zorunlu sağlık taramaları, aşı uygulamalarında, bireyin kendi hakkında karar verme hakkı göz ardı edilmekte, dolayısıyla özerkliğe saygı ilkesi ihlal edilmektedir.

Meslek ve etik kurallarının uygulanması için karar verme süreci gereklidir. Bu süreç genellikle beş aşamada gerçekleşir. Bu aşamalar:

- **Durumu değerlendirme:** Hastanın genel durumu, tercihleri, değerleri, ihtiyaçları, beklentileri ve tedaviye istekli olup olmadığı gibi durumları değerlendirmektir.
- **Sorunu adlandırma:** Sorun çıkaran ve çelişki yaratan konuları açıkça ortaya koymaktır. Durumu açıklığa kavuşturmak için ek bilgi toplamaktır.
- **Alternatif hareket şekilleri:** Her seçeneğin üzerinde durarak alternatif hareket şekillerini gözden geçirmek ve izlenecek yol ve olası sonuçları belirlemek. Böylece verilecek kararın tıbbi gereklilik ve hastanın değer yargılarıyla daha uyumlu olmasını sağlamaktır.
- **Tamamlamak:** Bir hareket planı yapıldıktan sonra bu planı uygulamaya koymaktır.
- **Sonucu değerlendirmek:** Karar verme eyleminin sonuçlarını ve yapılanları değerlendirmektir. Etik sorunları çözüme ve özellikle gelecekte yaşanacak durumlarda uygulanacak yöntemin belirlenmesi açısından yararlı olacaktır.

1.3. Etik Kurullar

Etik kurul, tıbbi etik veya yasal konularda görüş bildirmek üzere kurulmuş kurullardır. Hastanelerde danışma kurullarının ülkemizde ilk kez 1990'ların başında, tıp fakülteleri bünyesinde kurulmuştur. Sağlık çalışanlarının yaşadığı etik ikilemlerde yol gösterici olma zor kararlara manevi destek verme, personelin hasta hakları ve tıp etiği konusundaki bilgi ve duyarlılıklarını artırma yönünde çalışmalar yapar.

Etik kurulları çoğu ileriye yönelik bir plan çerçevesinde değil, yaşanan konu içeriği, buldukları kurum veya kuruluşlara, onları oluşturan üyelere ve işlevlerine göre sınıflandırılır.

- **Üyelerine göre;** hemşirelerin oluşturduğu hemşirelik etik kurulları, cerrahların oluşturduğu cerrahi etik kurullar.
- **İşlevlerine göre;** teknik konularda danışılmak üzere oluşturulan teknik kurullardır. Hastane etik kurulları, araştırma etik kurulları, bilimsel araştırma ve inceleme kurulları gibi.
- **Kurumlara göre;**
  - Sağlık Bakanlığı Düzeyinde:
    - Genel etik kurullar
    - Yerel etik kurullar
  - Üniversiteler Düzeyinde:
    - Bilimsel araştırma ve inceleme kurulları
    - Klinik araştırma etik kurullar
    - Danışmanlık kurulları
    - Hastane etik kurulları

Hastane etik kurulları; Toplumun sağlık düzeyinin yükseltilmesi hastane kurumunun temel amacıdır. Hastaneleri amaçları doğrultusunda yürütmek yönetimin sorumluluğudur. Kurumun kendini geliştirmesine yönelik çalışmaları yürütmenin en etkili yolu hastane kurullarıdır. Bu kurulların içinde çeşitli etik kurullar önemli bir yere sahiptir. Hastane etik kurulu, kurum içindeki değişik birimlerden yönetime yansıyan her tür etik sorunun değerlendirildiği ve hastanenin etik ilkelerinin belirlendiği bir kuruldur. Hastane yönetiminin çeşitli konularda etik ikilem yaratan sorunları etik kurulda tartışarak çözümlenmesi kararların doğruluğu üzerinde olumlu etki yapar.

- **Hastane etik kurullarının amaçları**
  - Tıbbi uygulama ve başka nedenlerle ortaya çıkan durumun etik yönden incelemesi.
  - Etik sorunlar karşısında kurulun alacağı tutum ve yöntemin belirlenmesi.
  - Hastane çalışanlarının hasta ve ailesinin eğitimi gibi konuları gerçekleştirilmesidir.

Hastanelerde sık sık etik sorunlarla karşılaşmaktadır. Buradaki belirsizlik ve sorunların giderilmesi, çalışma ortamının verimi açısından önemlidir. Ortaya çıkan sorunların çözümünde hastane etik kurulları etkilidir.

➤ **Hastane etik kurullarının görevleri**

- Klinik araştırma ve uygulamaların etik değerlendirilmesi
- Eğitime kaynak sağlanması
- Sorunlu durumlarda hastane politikasının belirlenmesi
- Sorunlu durumlarda çözüm yollarının aranması
- Hasta ve hasta yakınlarından kaynaklanan sorunlara çözüm getirilmesi
- Yasal danışmanlık etme gibi görevleri vardır.

Hastaneler, hastalarla ve yakınlarıyla bir tür sözleşme yapmış kabul edilir. Yapılan uygulamalarda etik açıdan uygun yöntemlerin kullanması gerekir.

➤ **Hastane etik kurul üyeleri**

Etik kurulun hangi üyelerden oluşacağı Sağlık Bakanlığı İlaç Araştırmaları Hakkındaki Yönetmelik'te belirtilmiştir. Hastane etik kurulları, hastanenin değişik birimlerinin temsilcilerinden oluşturulur. Kurullarda her üyenin bir oy hakkı vardır. Kararlar oy çokluğu ile alınır ve rapor edilerek uygulamaya konur. En az 7 kişiden oluşacak kurulda;

- Üç klinisyen doktor
- Bir klinik farmakolog veya tıp doktoru farmakolog
- Bir eczacı
- Bir biyokimya uzmanı
- Bir patolog
- Mümkünse bir tıbbi deontoloji uzmanı bulunur.

Etik kurul gerektiğinde teknik konularda dışarıdan bilirkişi veya danışman desteği alabilir.

1.4. Sağlık Mesleği Mensupları ile İlgili Suç Tanımları

5237 sayılı yeni Türk Ceza Kanunu'nda sağlık mesleği mensupları ile ilgili yeni suç tanımları yapılmıştır. Bu suçlar:

- Suçu bildirmemek veya bildirimde gecikmektir. (Madde 280) Görev esnasında bir suçun işlendiği yönünde bir belirti ile karşılaşmasına rağmen, durumu yetkili makamlara bildirmeyen veya bu hususta gecikme gösteren sağlık mesleği mensubu, bir yıla kadar hapis cezası ile cezalandırılır. Sağlık mesleği mensubu deyiminden doktor, diş doktoru, eczacı, ebe, hemşire ve diğer sağlık meslek mensupları anlaşılır.
- Çocuğun soy bağının değiştirilmesi

- Kişilerin hayatını ve sağlığını tehlikeye sokacak biçimde ilaç uygulaması veya satılması
- Yasaların izni dışında çocuk düşürme
- Kısırlaştırma

- **Sağlık mesleği mensubu olmanın ceza arttırıcı sebep olarak kabul edildiği suçlar:**
  - Uyuşturucu madde imal ve ticareti
  - Uyuşturucu madde kullanımının kolaylaştırılması
  - Çocuğun cinsel istismarı
  - Sahte resmi belge düzenlemesi

- **Bildirimi Zorunlu Durumlar**
  - Ölüm
  - Her türlü ateşli silah ve patlayıcı madde ile oluşmuş yaralanmalar
  - Her türlü kesici, kesici delici, kesici ve ezici alet yaralanmaları
  - Trafik kazaları
  - Düşmeler
  - Darp olguları
  - İlaç, insektisit, boğucu gaz vb. ile oluşmuş zehirlenmeler
  - Yanıklar
  - İş kazaları
  - Elektrik ve yıldırım çarpmaları
  - Mekanik asfiksi olguları
  - İntihar girişimleri
  - Terk
  - Yardıma ihtiyacı olana yardım etmemek
  - Uyuşturucu
    - Kullanımı
    - Üretimi
    - Satılması
    - Özendirilmesi
  - Soykırım
  - İşkence ve insan hakları ihlali şüphesi, iddiası ve ihtimali bulunan vakalar
  - Kötü muamele şüphesi, iddiası ve ihtimali bulunan vakalar
  - Cinsel saldırı, kadına yönelik şiddet ve aile içi şiddet vakaları
  - Travma sonucu düşük ve erken doğum vakaları
  - Tıbbi uygulama hatası şüphesi, iddiası, ihtimali olan vakalar
  - İnsan üzerinde kanuna aykırı bilimsel deney yapmak gibi durumlardır.

Yukarıda sayılan durumlar geliştiğinde, tutanağa geçirilmek kaydıyla sözlü ve yazılı olarak ilgili makamlara derhâl bildirilir. (Hastanın acil müdahalesi önceliklidir.)

UYGULAMA FAALİYETİ

Tıp meslekleri etiği ilkelerine uygun çalışınız.

İşlem Basamakları	Öneriler
➤ Hastalara ve onların bireysel gereksinimlerine saygı gösteriniz.	➤ Hastaların bireysel gereksinimlerini tespit edebilirsiniz.
➤ Hastanın seçme hakkına saygıyı duyunuz.	➤ Empati yapabilirsiniz.
➤ Hastalar hakkında öğrendiğiniz tüm bilgileri gizli tutunuz.	➤ Hastada güven duygusu uyandırabilirsiniz.
➤ Hastaların onurunu göz önünde bulundurunuz.	➤ Hastalara saygılı olabilirsiniz.
➤ Meslektaşlarınız ve başkaları önünde etik kurallara uyunuz.	➤ Etik kuralları öğrenip benimseyebilirsiniz.
➤ Hastaların iyiliğini ön planda tutunuz.	➤ Yararlılık ilkesini uygulayabilirsiniz.

ÖLÇME VE DEĞERLENDİRME

Aşağıdaki soruları dikkatlice okuyunuz ve doğru seçeneği işaretleyiniz.

1. Türkiye’de meslek etiği ile ilgili ilk düzenleme aşağıdakilerden hangisidir?
A) Türk Tabipler Birliği Yasası
B) Tıbbi Deontoloji Tüzüğü
C) Tababet ve Şuabatı Tarzı İcrasına Dair Yasa
D) Hammurabi Yasaları
E) Etik Tüzüğü
2. İlk kez 1776 yılında David Hume tarafından tanımlanan en eski tıp etiği ilkesi aşağıdakilerden hangisidir?
A) Yararlılık ilkesi
B) Özerkliğe saygı ilkesi
C) Aydınlatılmış onam ilkesi
D) Dürüstlük ilkesi
E) Adalet ilkesi
3. Aşağıdaki ilkelerden hangisi hasta ve ailesine gerçeği söyleme, dürüst olma, yalan söylememe zorunluluğu getirir?
A) Sadakat/sözünde durmak
B) Dürüstlük doğruluk ilkesi
C) Sır saklama ilkesi
D) Gerçeğe uyma ilkesi
E) Sözcülük ilkesi
4. Aşağıdakilerden hangisi etik karar verme sürecinin aşamalarından değildir?
A) Durumu değerlendirme
B) Sorunu adlandırma
C) Alternatif hareket şekilleri
D) Tamamlamak
E) Uygulamak
5. Aşağıdakilerden hangisi sağlık meslek mensubu olmanın ceza artırıcı sebep olarak kabul ettiği suçlardan değildir?
A) Uyuşturucu madde imal ve ticareti
B) Uyuşturucu madde kullanılmasının kolaylaştırılması
C) Çocuğun cinsel istismarı
D) Uyuşturucu kullanımı
E) Sahte resmi belge düzenleme

DEĞERLENDİRME

Cevaplarınızı, cevap anahtarıyla karşılaştırınız. Yanlış cevap verdiğiniz ya da cevap verirken tereddüt ettiğiniz sorularla ilgili konuları faaliyete geri dönerek tekrarlayınız. Cevaplarınızın tümü doğru ise bir sonraki öğrenme faaliyetine geçiniz.

ÖĞRENME FAALİYETİ-2

AMAÇ

Ekip çalışmasının önemini gözeterek meslekler arası işbirliği yapabileceksiniz.

ARAŞTIRMA

- Okulda veya dışarıda arkadaşlarınızla beraber ekip hâlinde yaptığımız bir işi örnekleyerek sonuçlarını sınıfta arkadaşlarınızla paylaşınız.
- Ekip çalışmasının faydaları neler olabilir? Arkadaşlarınızla paylaşınız.

2. EKİP ÇALIŞMASI

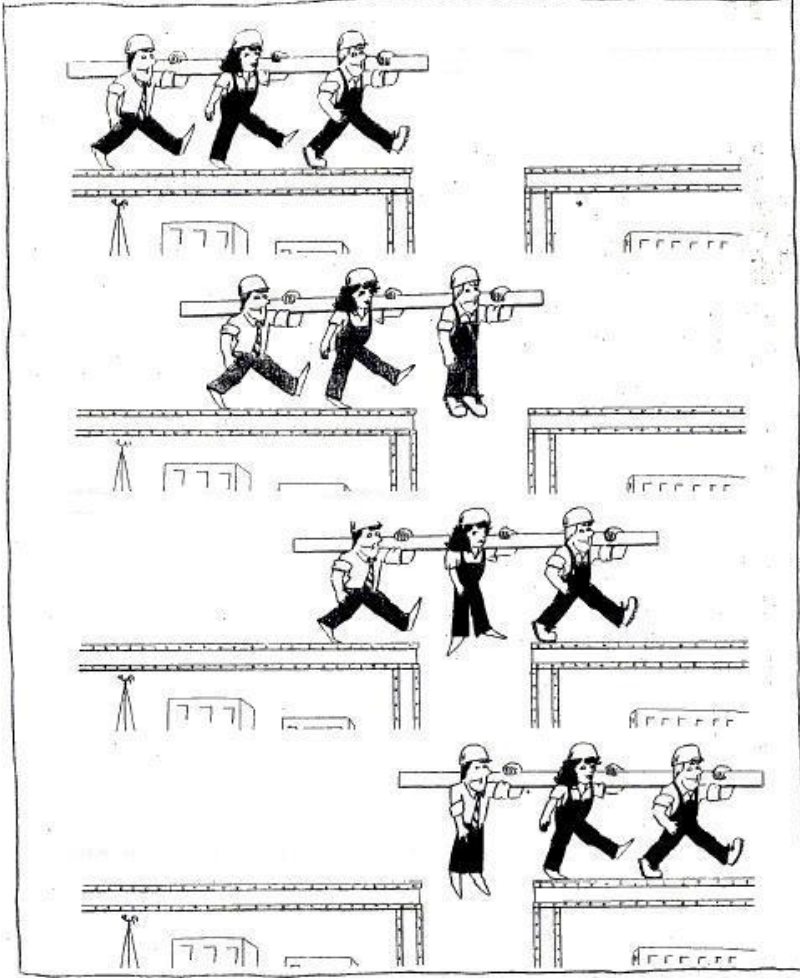
Ekib; bir amaca ulaşmak için aktiviteleri birbirini etkileyen ve birbirine bağımlı olan iki veya daha fazla kişiden oluşan bir çalışma grubudur. Ekipte “ben” kavramı yerine “biz” kavramının gelişmiş olması ve mesleki olarak “olgunlaşmış” bireylerin aynı amaca yönelmeleri, etkin ekip çalışmasının temelini oluşturur.

Sağlık ekibi, hekim, hemşire, diyetisyen, fizyoterapist, psikolog ve sosyal hizmet uzmanları, acil tıp teknisyeni, anestezi teknisyeni ve diğer sağlık personellerinden oluşur. Bu sağlık ekibinin bir özelliği, hizmet verirken doğrudan ve yüz yüze etkileşim içinde bulunmasıdır. İdeal bir sağlık ekibi, hasta ve ailesi ile olan ilişkilerinde ortak amaçlar hedeflemiş ve bir bakım planı geliştirmiştir. Bu planın gerçekleşmesi için her bir meslek üyesi kendi üzerine düşen fakat birbirini tamamlayan hizmeti vermektedir. Bu plan ekip üyelerinin birbirlerinin hizmetlerini destekler ve üst düzeye çıkarmalarını sağlar. Bu bağlamda sağlığın değerlendirilmesi ortak bir iş hâline dönüşür. Birey için amaçlanan bakım hedefleri gerçekleşmiş olur.

Ekip çalışması sağlık kuruluşlarında yaşanan örgütsel sorunları çözümleyici olmasına rağmen, bu sistemin kurulması, devamı ve yaşatılması güçtür. Ekip çalışması, sağlık meslekleri üyeleri arasında hizmetlerdeki eksikleri ve tekrarları ortadan kaldırmak için işbirliği yapmayı gerektirir. Ekip çalışması ile hasta sorunlarının çözümü için tüm yeteneklerin dağılımı en iyi şekilde yapılır. Ekip çalışması:

- Değişik araçların kullanımında deneyimli
- Ortak sorunlar çerçevesinde işbölümü yapmış
- Her üyesi kendi bilgi ve becerisini bağımsızca kullanabilen
- Birbirleri ile sürekli iletişim hâlinde
- Konularını diğer ekip üyelerinin görevlerinden doğan kısıtlamaları göz önüne alarak inceleyen ve ortaya çıkan sonuca ekip ruhu ile yaklaşan insan topluluğudur diye tanımlayabiliriz.

Bir ekip tesadüfen ya da zorunlu olarak bir araya gelmiş meslek üyelerinden oluşmaz. Ekip tamamen bilgi, beceri, deneyim ve uzmanlıklarıyla katkıda bulunabilecek bilinçli kişilerden oluşur. Bu özelliklere sahip kişilerden oluşan bir ekip sorunun tanımlanması, veri toplanması, sorunun değerlendirilmesi, amaçların belirlenmesi, sonuçların öngörülmesi ve sorunun çözümü gibi düşünce sistemi üzerine kurulmuştur. Sonuçtan ekibin sorumlu olabilmesi için tüm faaliyetler birbiriyle bütünleşmiş olmalıdır.

Resim 2.1: Ekip çalışması

2.1. Ekip Çalışmasının Önemi

Dünya Sağlık Örgütü, (WHO) sağlık sisteminin gelişmesi için sağlık sektörünün uyum içinde olmasını öngörmekte ve değişik alanlardaki sağlık personelinin, iş bölümü ve iş birliği içinde olmasını gerektirir. Alma-Ata Bildirgesinin 9. Maddesinde de etkin bir sağlık hizmeti sunmanın önemli öğelerinden birinin "ekip çalışması" olduğu vurgulanmıştır.

Sağlık ekibi; sağlık kurumlarında, ortak amaçları hasta bireye kapsamlı ve kaliteli sağlık bakımının verilmesi için değişik sağlık mesleklerinden üyelerin bir araya geldikleri, bilgi ve deneyimlerin paylaşıldığı, ortak kararların alındığı ve her birinin kendi görevlerinin yerine getirildiği bir birliktir. Sağlık ekibi hemşire, doktor, psikolog, diyetisyen, fizyoterapist, sosyal hizmet uzmanı gibi profesyonellerden ve diğer sağlık personellerinden oluşur. Hemşireler sağlık ekibinin temel taşlarından birisidir. Hemşire; kişiliğiyle, bilgi ve becerisiyle, karar verme yeteneğiyle, hemşirelik hizmetlerini planlayarak uygulayabilen, ekip çalışmasını başarıyla yürütebilen sorumlu insan gücüdür. Sağlık ekibindeki her bir meslek üyesinin kendine özgü fakat birbirini tamamlayıcı hizmet vermesi beklenir. Ekip çalışması, hasta bireyin istek ve beklentilerini karşılama amacıyla sağlık kurumunun değişik birimlerinin birbirleriyle uyumlu çalışmasını sağlamaktadır. Ekip çalışması, tıbbi bakım sürecinin kaliteli olmasında büyük bir etkiye sahiptir.

Ekip çalışması:

- Ekip üyelerinin bilgi ve becerilerinden en iyi şekilde yararlanmayı
- Sağlık çalışanları arasında haberleşme ve koordinasyon sağlamayı
- Bilgi ve becerilerin birleşmesiyle sorun çözümünde etki yaratması
- Üyeler arasında birlik ve beraberlik sağlaması
- Sorumluluk duygusunun geliştirmesi
- Bilimsel gelişme ve denetleme fırsatı vermesi bakımından önemlidir.

2.1.1. Ekibin Özellikleri

Ekibin etkili çalışması için aşağıdaki özellikleri taşıması gerekir.

- Doğal ve rahatlatıcı bir atmosfer
- Her üyenin tartışmalara katılımı
- Ekip görev ve sorumluluklarının üyeler tarafından benimsenmesi
- Üyelerin birbirlerini dinlemesi, saygı duyması
- Grup fikrine karşı çıkma özgürlüğünün bulunması
- Kararların uzlaşma yoluyla alınması
- Eleştirilerin yapıcı ve sorun gidermeye yönelik olması
- Lider egemenliğinin olmaması
- Ekibin kendi kendini denetleme yetkisine sahip olmasıdır.

2.1.2. Sağlık Ekibinin Amacı ve Faydaları

Sağlık bakımından sorumlu meslek üyelerinin değişik ve bireysel eğitim almış olmaları ekip çalışmasını engelleyen önemli etkenlerden biridir. Ekibin verimli çalışması, üyelerin birbirine karşı olan güven ve bağlılığından geçer. Üyelerin karar verme özelliğinin geliştirilmesinde ekip lideri önemli rol oynar. Ekip lideri idare ile ekip arasındaki iletişimi sağlar. Liderin bu özellikleri taşıması, ekibin sorumluluklarının farkına varmalarını kolaylaştırır ve iş memnuniyetini artırır.

Sağlık ekibinin amacı; ihtiyacı olanlara en iyi bakımın verilmesinde, her düzeyden sağlık bakım elemanının kapasitesinden sonuna kadar yararlanmaktır. Sağlık ekibi bu amacını aşağıdaki hedefleri aracılığıyla gerçekleştirir:

- Hastayı ve ailesini ekibin merkezine alma
- İhtiyacı olanlara en iyi bakımı verme
- Ekibin her üyesine gördüğü eğitime uyan görev verme
- Ekip Çalışması ile ilgili konferansları, bilgi ve deneyimleri paylaşmaktır.

Sağlık ekibinin faydaları:

- Sağlık personelinin iş memnuniyetini artırır.
- Hasta bakım kalitesini artırır.
- Hasta memnuniyetini artırır.
- Hasta bakımındaki maliyeti düşürür.
- Ekip üyelerinin karar alma ve sorumlulukları paylaşma özelliklerini geliştirir.
- Personel gelişimini ve iletişimi artırır.
- Daha iyi bir çalışma ortamı oluşturur.
- Değişime daha çabuk uyum sağlar.
- İdari uygulamalara daha az gerek duyulur.
- Gerekli araç gerecin kullanımını ve eksikliklerin saptanmasını sağlar.
- Deneyimlerin paylaşılmasını sağlar.
- Kişiler arası problemlerin tartışılarak çözümlenmesini sağlar.

2.1.3. Ekip Çalışması İçin Gerekli Koşullar

Etkili bir ekip çalışması uygulayabilmek için bir takım şartların yerine getirilmesi gerekir. Bu koşullar iki ana başlıkta ele alınır. Bunlar:

- **Bireysel koşullar**
  - **Meslek öncesi eğitim:** Ekip çalışmasının uygulanabilmesi, ekip üyelerinin mesleğe giriş için gerekli temel yeterliliklere ve alanıyla ilgili konularda yeterli bilgiye sahip olması gerekir.
  - **Eğitim sonrası kendini geliştirme:** Sağlık bilimlerindeki gelişmelerin yakından takip edilmesi gereklidir.
  - **Mesleki değer ve normların geliştirilmesi:** Sağlık profesyonellerinin meslek değer ve normlarını, diğer mesleklerin özelliklerini de dikkate alarak geliştirmesi ve benimsemesi gereklidir.
  - **Ekip çalışmasına yatkınlık:** Sağlık profesyonelleri, ekip yaklaşımının hem kendileri hem de çalıştıkları kurum ve hizmet ettikleri toplum yönünden sağlayacağı yararları kavramaları gerekir. Ekip üyelerinin iletişim becerilerinin gelişmiş olması da gereklidir.
  - **Tartışmaya, eleştiriye açık olma:** Ekip yaklaşımı, tartışmalara odaklanır, tüm fikirlere önem verir ve ortak karar vermeyi ilke edinir.

➤ **Yönetmel koşullar**

- **Demokratik yönetim anlayışı:** Ekip yaklaşımı, demokratik yönetim anlayışına sahip olan örgütlerde uygulanabilir. Demokratik yönetim, iş görenlerin düşüncelerine önem veren, onları karar süreçlerine ortak eden insana saygılı bir yönetim yaklaşımıdır.
- **Yetki ve sorumlulukların tanımlanması:** Ekip üyelerinin tıbbi bakım süreci içindeki, görev çakışmaları ve çatışmaları önleyebilmek için yetki ve sorumluluklarının tanımlanması gereklidir.
- **Yetkilendirme:** Ekip üyelerine karar verme ve uygulama yönünde yeterince yetki verilerek ekip üyelerinin özerklik kazanması sağlanmalıdır.
- **Kişilerin kendi kendini geliştirmeleri için ortam sağlanması:** Yönetimin, kişilerin kendi kendilerini geliştirebilecekleri, ekip çalışmasının etkinliliğini arttıracak koşulları sağlaması gereklidir.

Ekip çalışmasındaki en önemli koşulu, üst yönetimin ekip yaklaşımının temel ilkelerini kavraması, benimsemesi ve desteklemesidir. Yönetimin ilgi ve desteği olmadan ekip yaklaşımını uygulamak mümkün olmamaktadır.

Diğer bir yönetmel koşul, hem yöneticilerin hem de iş görenlerin değişime açık olmaları ve demokratik yönetim anlayışını benimsemesidir.

2.1.4. Sağlık Ekibi Üyeleri

- Doktor
- Eczacı
- Diş Hekimi
- Hemşire
- Ebe
- Fizyoterapist
- Diyetisyen
- Psikolog
- Anestezi teknisyeni
- Laboratuvar teknisyeni
- Acil Tıp teknisyeni
- Radyoloji teknisyeni
- Çevre Sağlığı teknisyeni
- Tıbbi sekreter
- Diş teknisyeni
- Ortopedi teknisyeni

UYGULAMA FAALİYETİ

Ekip çalışmasının önemini gözeterek meslekler arası işbirliği yapınız.

İşlem Basamakları	Öneriler
➤ Sağlık ekibi üyeleri arası saygı, bağlılık ve dayanışma içinde olunuz.	➤ Ekip çalışmasına önem veriniz.
➤ Kendi meslektaşlarınızı ve diğer kişileri sorumsuzca, dayanağı olmadan ve haksız olarak eleştirmeyiniz.	➤ Emin olmadığınız konularda yorum yapmayınız.
➤ Ekip çalışmasına önem veriniz.	➤ Ekip çalışmasının önemini kavrayınız.
➤ Mesleki örgütlenmelerde üzerinize düşen sorumlulukları üstleniniz.	➤ Mesleğinizle ilgili meslek örgütlerini takip ediniz.
➤ Kendi görev ve yetkilerine müdahaleleri yapıcı bir şekilde önleyiniz.	➤ Kendi mesleğinizle ilgili görev ve sorumlulukları öğreniniz.
➤ Ekibin her bir üyesinin görev ve sorumluluklarına, değerlerine, aldıkları eğitime saygı duyunuz.	➤ Kendi görev ve sorumluluklarınızı kavrayınız.
➤ Başka bir meslek grubunun görev alanlarına müdahale etmeyiniz.	➤ Her ekip üyesinin farklı görevleri olduğunu unutmayınız.
➤ Bireyin yaşamı tehlikeye girmişse gerekli yardım ve desteği sağlayınız.	➤ Kendi görev ve sorumluluklarınızın dışına çıkmadan destek sağlayınız.
➤ Herhangi bir suç vakasıyla karşılaştığınızda ilgili makamlara bildiriniz.	➤ Suç sayılabilecek durumları iyi kavrayınız.

ÖLÇME VE DEĞERLENDİRME

Aşağıdaki soruları dikkatlice okuyunuz ve doğru seçeneği işaretleyiniz.

1. Aşağıdakilerden hangisi ekibin özelliklerindedir?
  - A) Kararların uzlaşılı yoluyla alınması
  - B) Her üyenin tartışmalara katılmaması
  - C) Lider egemenliğinin olması
  - D) Liderin denetleme yetkisinin olması
  - E) Ekip görev ve sorumluluklarının lider tarafından belirlenmesi
2. Aşağıdakilerden hangisi sağlık ekibinin amacıdır?
  - A) Hastayı ve ailesini ekibin merkezine alma
  - B) İhtiyacı olanlara en iyi bakımı verme
  - C) Ekibin her üyesine gördüğü eğitime uygun görev verme
  - D) İhtiyacı olanlara en iyi bakım verilmesinde, her düzeyden sağlık bakım elemanının kapasitesinden yararlanmak
  - E) Ekip çalışması ile ilgili bilgi ve deneyimleri paylaşma
3. Aşağıdakilerden hangisi ekip çalışması için gerekli yönetsel koşullardandır?
  - A) Meslek öncesi eğitim
  - B) Eğitim sonrası kendini geliştirme
  - C) Ekip çalışmasına yatkınlık
  - D) Tartışmaya ve eleştiriye açık olma
  - E) Demokratik yönetim anlayışı
4. Aşağıdakilerden hangisi sağlık ekibinin faydalarından değildir?
  - A) Hasta bakım kalitesini artırır.
  - B) Hasta memnuniyetini artırır.
  - C) Hasta bakımındaki maliyeti artırır.
  - D) Deneyimlerin paylaşılmasını sağlar.
  - E) Daha iyi bir çalışma ortamı sağlar.
5. Aşağıdaki ifadelerden hangisi ekip çalışmasını ifade etmemektedir?
  - A) Ortak sorunlar çerçevesinde iş bölümü yapmak
  - B) Birbiri ile sürekli iletişim hâlinde olmak
  - C) Ortaya çıkan sonuca ekip ruhu ile yaklaşmak
  - D) Her üyenin kendi bilgi ve becerisini bağımsızca kullanabilmesi
  - E) Zorunlu olarak bir araya gelmiş meslek üyelerinden oluşmak

DEĞERLENDİRME

Cevaplarınızı, cevap anahtarıyla karşılaştırınız. Yanlış cevap verdiğiniz ya da cevap verirken tereddüt ettiğiniz sorularla ilgili konuları faaliyete geri dönerek tekrarlayınız. Cevaplarınızın tümü doğru ise bir sonraki öğrenme faaliyetine geçiniz.

ÖĞRENME FAALİYETİ-3

AMAÇ

Hasta Hakları Yönetmeliğine uygun olarak hasta haklarını koruyabileceksiniz.

ARAŞTIRMA

- Çevrenizdeki bir hastaneye giderek hasta hakları ile ilgili bilgi alınız.
- Çevrenizde hastaneye gidenlerle görüşerek onların hastanede kullandıkları hasta haklarını öğreniniz.

3. HASTA HAKLARI

Hak; adalet ve hukukun kişilere kazandırdığı kazanç ya da tanıdığı yetkidir. Hukuk kurallarını devlet koyar. Devlet tanıdığı bu hakları genişletebilir ya da daraltabilir. Bu kurallar ile kişilere belli bazı özgürlükler ve haklar tanır. Her ülkede hak ve özgürlükler standart değildir. Ülkeden ülkeye farklılıklar gösterebilir. Bunun yanı sıra uluslararası kabul görmüş, evrensel varsayılan haklar vardır. Bu haklar insan hakları olarak bilinir.

Hasta hakkı; devlet tarafından, kişinin sağlığının korunması, gerektiğinde tedavi edilmesi, iyileştirilmesi ve T.C. Anayasası, milletlerarası antlaşmalar, kanunlar ve diğer mevzuat ile teminat altına alınmış hakları ifade eder.

Hasta hakları tıp etiğinin temel konularından biridir. Hasta hakları, aynı zamanda insan haklarındanır. Hasta, soyut bir kavram değil; toplumsal çevresi ile kaygılan, güçsüzlükleri, çaresizliği ve bağımlılığı olan kişidir. Sağlıkta insan kavramı, konusu insan olan başka alanlardaki gibi iki boyutlu, sayısal bir değer değil tüm psikososyal yapısıyla ve bedeniyle insandır. Eski çağlarda doktorun dediklerine sorgusuz uyan bir hasta tipi vardı. Günümüzde ise, hasta haklarında son yıllardaki gelişmelerle gerekli bilgileri alma hakkına sahip, aydınlatılmış onam verme hakkı, özerkliği olan hasta tipine doğru bir değişim söz konusudur. Hasta ve sağlık personeli ilişkisi özerk olmayı gerektiren bir yapıdadır. Sağlık personelinin hasta hakları konusunda bilinçlenmesi için birtakım deontolojik normlar ve tıbbi etik anlayışla organize olması gerekir.

Sağlık çalışanları, özellikle doktorlar uzun yıllar hasta hakkında her türlü kararı veren kişilerdi. Günümüzde hastalar kendi sağlık bakımlarını etkileyen konularda söz söylemeye hakları olduğu konusunda bilinçlenmişlerdir. İlk kez 1972 yılında Amerikan Hastaneler Birliği tarafından “Hasta Hakları Bildirgesi” yayınlanmış ve 1992’de yeni düzenlemeler yapılmıştır.

Daha sonra, Dünya Tabipler Birliği’nin 1981’de hasta ve sağlık hakkı kavramları ile ilgili önemli bir metin olan Lizbon Bildirgesi’ni yayımlamıştır. Bu bildirmede:

- Hastanın hekimini özgürce seçebileceği
- Hastalığı ile ilgili yeterli ölçüde bilgilendirilmesi gerektiği
- Bu bilgilendirmeden sonra hastanın tedaviyi kabul edebileceği veya reddedebileceği
- Hastalığı ile ilgili bilgilerin gizli kalmasını istemek hakkının olduğu belirtilmiştir.

Hasta hakları ile ilgili hazırlanan bir diğer uluslararası belge de Amsterdam Bildirgesi'dir. 1994'te yayınlanan bildirmede temel hasta hakları daha ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır.

3.1. Türkiye’de Hasta Hakları

Türk hukuk sisteminde hasta haklarını da ilgilendiren birçok düzenlemeler olmakla birlikte “Hasta Hakları Yönetmeliği” 1998 yılında yayımlanmaya kadar hasta hakları ile ilgili doğrudan bir düzenleme yoktu. Hasta Hakları Yönetmeliği 1 Ağustos 1998 tarih ve 23420 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. **26 Ekim Türkiye Hasta Hakları Günü** olarak kabul edilmiştir.

Türk Hukuk Sisteminde sağlık personelinin ödev ve sorumlulukları ön plana çıkarılarak, yapılmaması gereken eylemler belirtilmiştir. Sağlık çalışanları, mesleki eylem ve işlemlerinde, genel hukuki düzenlemelerde belirtilen hükümlere uymak zorundadır. Belirlenmiş işler, yapılmadığında cezai işlem gerektirir.

Bu yönetmelikte temel amaç, hasta haklarını somut olarak göstermektir. Türkiye’deki sağlık çalışanlarına ve hastalara yol gösterici en temel metindir. Yönetmeliğin, sağlık personeli tarafından iyi bilinmesi ve değerlendirilmesi gerekmektedir.

3.2. Hasta Hakları Yönetmeliği

Yönetmelik aşağıdaki konuları içermektedir:

- **Sağlık hizmetlerinden adalet ve hakkaniyete uygun olarak yararlanma hakkı;** herkesin ırk, dil, din ve mezhep, cinsiyet, siyasi düşünce, felsefi inanç, ekonomik ve sosyal durumları dikkate alınmadan hizmet alma hakkı vardır. Sağlık hizmetlerine ulaşma imkanı herkes için eşit ve sürekli olmalıdır.
- **Bilgi isteme hakkı;** hastanın anlayacağı şekilde hastalığı ile ilgili teşhis, tedavi ve her bir girişimin olası risk ve yararlarını, önerilen girişimlerin seçeneklerini, tedavisiz kalmanın etkisini, tanı, sonuç ve tedavinin gidişi hastalığın seyri hakkında doktorundan bilgi alma hakkına sahiptir. Bu bilginin hastaya verilmesi mümkün olmadığı durumlarda yakınlarından birine bilgi vermek uygun olur. Hasta istediği takdirde, bilgilendirilmeme ve kendi yerine kimin bilgilendirileceğini seçme hakkına sahiptir. Hasta ikinci bir görüş alma hakkına sahiptir, kendisine bakan sağlık personelinin kimliğini öğrenme hakkına sahiptir. Hasta, kurumda kaldığı süre içerisinde uyacağı kurallar ve rutin işlemler konusunda bilgilendirilmelidir. Taburcu olduğu zaman, hastalığı ile ilgili tanılar, tedavi ve yapılan işlemleri, elde edilen sonucu içeren yazılı bir belge isteme ve alma hakkına sahiptir.

- **Sağlık kuruluşunu seçme ve değiştirme hakkı;** hayati tehlike bakımından sağlık kuruluşunun değiştirilmesinde tıbben sakınca görülmemesi esastır. Hastane vakasının durumuna göre hastayı başka bir hastaneye sevk edebilir. Bu durum hastaya ayrılmadan önce tam olarak açıklanmalıdır. Başka sağlık kurumuna nakil ancak o kurumun hastayı kabul etmesi durumunda yapılabilir.
- **Personeli tanıma, seçme ve değiştirme hakkı;** hastaların kendini tedavi eden sağlık çalışanının adını bilme hakkı vardır. Hasta, sağlık sisteminin işleyişine uygun olarak, hekimini, sağlık personelini ve hizmet alacağı kurumu seçme ve değiştirme hakkına sahiptir.
- **Öncelik sırasının belirlenmesini isteme hakkı;** sağlık kuruluşunun hizmet verme imkânlarının yetersiz veya sınırlı olması sebebiyle sağlık hizmeti talebi zamanında karşılanamayan hâllerde, hastanın öncelik hakkının tıbbi ölçütlere dayalı ve objektif olarak belirlenmesini isteme hakkı vardır.

Acil ve adli vakalar ile yaşlılar ve özürlüler hakkında öncelik sırasının belirlenmesinde ilgili mevzuat hükümleri uygulanır.

- **Tıbbi gereklere uygun teşhis, tedavi ve bakım hakkı;** hasta, modern tıbbın bilgi ve teknolojinin gereklerine uygun olarak teşhisinin konulmasını, tedavisinin yapılmasını ve bakımını istemek hakkına sahiptir.
- **Tıbbi gereklilikler dışında müdahale yasağı;** klinik çalışmalara katılım için hastanın bilgilendirilmiş onayı gereklidir. Bütün araştırma protokolleri etik kurul onayından geçirilmelidir. Hastanın veya yakınının onayı olmadıkça, tıbbi gereklilik dışında araştırma amaçlı uygulama yapılmaz. Hastanın vücudunun bütün parçalarının kullanımı ve korunması için onayı gereklidir.
- **Ötenazi yasağı;** hastanın kendi yaşamına son verilmesini isteme hakkı yoktur. Hasta, çektiği acıların iyileştirilmesini isteme ve yaşamının son dönemi içinde, insanca bakılıp, itibar içinde ölme hakkına sahiptir.
- **Tıbbi özen gösterilmesi hakkı;** hasta, hem teknik imkânlar hem de sağlık personeli ile hastalar arasındaki insani ilişkiler bakımından kaliteli hizmet alma hakkına sahiptir.
- **Kayıtları inceleme hakkı;** hasta kendisi ile ilgili kayıtlara ulaşma ve kayıtlarının kopyasını alabilme hakkına sahiptir.
- **Kayıtların düzeltilmesini isteme hakkı;** hasta; kendisi ile ilgili tıbbi ve kişisel bilgilerin uygunsuz, eksik, çift anlamlı olması, tanı, tedavi ve bakım amacı ile ilgili olmaması durumunda bu bilgileri yenileme, bazı kısımlarını çıkarma, tamamlama ve düzeltme hakkına sahiptir.
- **Bilgi verilmesini yasaklama hakkı;** ilgili mevzuat ilkelerine ve hastalığın durumuna göre yetkili mercilerde alınacak tedbirlerin gerektirdiği hâller dışında hasta durumu hakkında yakınlarına bilgi verilmesini istemeyebilir.
  - Hasta izin vermediği sürece tıbbi durumu, tanısı, tedavisi hakkındaki ve kişiye özel diğer tüm bilgileri, ölümden sonra bile gizli olarak korunmalıdır.
  - Tanı, tedavi ve bakım için gerekli olmadıkça ve hasta izin vermedikçe hastanın özel hayatına ve aile yaşamına girilmez.

- Tıbbi girişimler ancak hastanın özel hayatına saygı gösterilmesi durumunda yapılır.
- Sağlık kurumlarına başvuran hasta, kurumun özel hayatını koruyan fiziksel özelliklere sahip olmasını bekleme hakkına sahiptir.
- **Saygınlık görme hakkı;** hasta, tanı ve tedavileri yapıldığı sırada saygı, itina ve ihtimam gösterilerek, güler yüzlü, nazik, şefkatli bir yaklaşımla, kendisine ve kültür değerlerine uygun davranılması hakkına sahiptir. Herkesin insan olması dolayısıyla saygı görmeye hakkı vardır.
- **Mahremiyete saygı hakkı;** gizliliğe uygun bir ortamda her türlü sağlık hizmetini almalıdır.
- **Reddetme ve durdurma hakkı;** hasta tıbbi girişimi reddetme veya durdurma hakkına sahiptir. Bu durumun yaratacağı sonuçlar hastaya açıklanmalıdır.
- **Rıza ve izin hakkı;** hastaların tıbbi müdahalelerde rızasının alınmasına ve rıza çerçevesinde hizmetten faydalanmaya hakkı vardır. Hastanın iradesini beyan etmesinin mümkün olmadığı ve acilen tıbbi girişim yapılması gereken durumlarda, daha önce bu girişimi reddettiğini gösteren bir açıklaması yoksa hastanın onayı varsayılarak girişim yapılabilir.
- **Güvenlik;** hastaları sağlık hizmetini güvenli bir ortamda almaya hakları vardır.
- **Dini vecibelerini yerine getirebilme;** hastanın kuruluşun imkânları ölçüsünde ve idarece alınan tedbirler çerçevesinde, dini vecibelerini yerine getirmeye hakları vardır.
- **Rahatlık;** hastaların her türlü hijyenik şartlar sağlanmış, gürültü ve rahatsız edici bütün etkenler bertaraf edilmiş bir ortamda sağlık hizmeti almaya hakları vardır.
- **Ziyaretçi hakkı;** hastaların kurum ve kuruluşlarca belirlenen usul ve esaslara uygun olarak ziyaretçi kabul etmeye hakları vardır.
- **Refakatçi bulundurma;** mevzuatın, sağlık kurum ve kuruluşlarının imkânları ölçüsünde ve tabibin uygun görmesi durumunda refakatçi bulundurmaya isteme hakları vardır.
- **Müracaat, şikâyet ve dava hakkı;** haklarının ihlali hâlinde, mevzuat çerçevesinde her türlü müracaat, şikâyet ve dava hakkını kullanma imkanları vardır.
- **Sürekli hizmet;** gerektiği sürece, sağlık hizmetlerinden yararlanmaya hakları vardır.
- **Düşünce belirtme;** hastaların verilen hizmetler konusunda düşüncelerini ifade etme hakkı vardır.

Bu hakların uygulanmasında, hasta evrensel insan hakları belgeleri ve yasaların belirlediği hükümler altındadır. Bu haklar, hasta tarafından kullanılmadığı durumlarda, belirleyeceği kişiler hasta adına sorumluluk alabilir. Bu kişilerin olmadığı durumlarda kurum hastanın temsil edilmesi için gerekli önlemleri almalıdır.

Hasta, bu haklar ile ilgili bilgi ve belgelere ulaşabilmelidir. Hasta haklarına saygı gösterilmediği düşünüldüğünde şikâyet için başvuru imkânına sahip olmalıdır. Mahkemelere başvurunun yanı sıra bağımsız mekanizmalara başvurulabilir. Hasta, şikâyetlerinin değerlendirilmesini, ilgilenilmesini ve sonuç alınmasını isteme hakkına sahiptir.

UYGULAMA FAALİYETİ

Hasta Hakları Yönetmeliğine uygun olarak hasta haklarını koruyunuz.

İşlem Basamakları	Öneriler
➤ Hastalara adalet ve hakkaniyete uygun davranınız.	➤ Hastalarınız arasında ayırım yapmayınız.
➤ Hastayı yapılacak uygulamalar hakkında bilgilendiriniz.	➤ Hastanın anlayacağı şekilde bilgilendiriniz.
➤ Hastalara tıbbi bakım uygularken özen gösteriniz.	➤ Tıbbi bakım ve uygulamalar sırasında dikkatli olunuz. Hastanın canını gereksiz yere yakmayınız.
➤ Hastaların dini vecibelerini yerine getirmesine engel olmayınız.	➤ Dini inançları ne olursa olsun bunun insan hakkı olduğunu unutmayınız.
➤ Hastaların güvenlik ve rahatını sağlayınız.	➤ Hastaların düşme ve çarpmalarına karşı önlem alınız.
➤ Hastanın mahremiyetine saygı gösteriniz.	➤ Tıbbi bakım ve uygulamalar sırasında hastayı gereğinden fazla açmayınız.

ÖLÇME VE DEĞERLENDİRME

Aşağıdaki cümleleri dikkatlice okuyarak boş bırakılan yerlere doğru sözcüğü yazınız.

1. Devlet tarafından kişinin sağlığının korunması, gerektiğinde tedavi edilmesi, iyileştirilmesi ve bu alanda toplumun sağladığı imkânlardan faydalanmaya .....denir.
2. İlk kez 1972 yılında ..... tarafından Hasta Hakları Bildirgesi yayınlanmıştır.
3. Türkiye’de Hasta Hakları Yönetmeliği .....tarihinde Resmi Gazetede yayınlanarak yürürlüğe girmiştir.
4. Hastalar, haklarının ihlali durumunda ....., ... ve .....sahiptir.
5. Hasta tıbbi girişimi istemediğinde ..... ve .....hakkına sahiptir.

DEĞERLENDİRME

Cevaplarınızı cevap anahtarıyla karşılaştırınız. Yanlış cevap verdiğiniz ya da cevap verirken tereddüt ettiğiniz sorularla ilgili konuları faaliyete geri dönerek tekrarlayınız. Cevaplarınızın tümü doğru ise “Modül Değerlendirme”ye geçiniz

MODÜL DEĞERLENDİRME

Aşağıdaki cümlelerin başında boş bırakılan parantezlere, cümlelerde verilen bilgiler doğru ise D, yanlış ise Y yazınız.

1. ( ) Bir amaca ulaşmak için aktiviteleri birbirini etkileyen birbirine bağımlı olan iki veya daha fazla kişiden oluşan çalışma grubuna ekip denir.
2. ( ) Ekip çalışması sağlık personelinin iş memnuniyetini artırır.
3. ( ) Etkili bir ekip çalışması için sosyal koşullara ihtiyaç vardır.
4. ( ) Ekipte lider egemenliğinin olması gerekir.
5. ( ) Hastaların müdahalelerde rızasının alınmasına ve rıza çerçevesinde hizmetten faydalanmaya hakkı vardır.

Aşağıdaki soruları dikkatlice okuyarak doğru seçeneği işaretleyiniz.

6. Aşağıdaki tarihlerden hangisi Türkiye’de Hasta Hakları Günü olarak kabul edilmiştir?
A) 26 Ekim
B) 28 Ekim
C) 24 Kasım
D) 25 Kasım
E) 14 Aralık
7. “Herkesin insan olması dolayısıyla saygı görmeye hakkı vardır” ifadesi aşağıdaki hasta haklarından hangisini ifade etmektedir?
A) Rıza ve izin hakkı
B) Bilgi isteme hakkı
C) Mahremiyete saygı hakkı
D) Saygınlık görme hakkı
E) Tıbbi özen gösterilmesi hakkı
8. Aşağıdaki kavramlardan hangisi etikle ilgilidir?
A) Bireysel davranış kuralları
B) Profesyonel davranış standartları
C) Geleneksel davranış biçimi
D) Toplumdan topluma değişmesi
E) Hepsi

9. Aşağıdaki haklardan hangisi hasta hakkı değildir?
- A) Bilgi isteme hakkı
  - B) Ötenazi hakkı
  - C) Hayıtları inceleme hakkı
  - D) Mahremiyete saygı hakkı
  - E) Rıza ve izin hakkı
10. Hasta Hakları Yönetmeliği aşağıdaki tarihlerden hangisinde yayınlanmıştır?
- A) 1 Ağustos 1998
  - B) 1 Ağustos 1997
  - C) 5 Ağustos 1998
  - D) 6 Eylül 1998
  - E) 9 Eylül 1998

DEĞERLENDİRME

Cevaplarınızı cevap anahtarıyla karşılaştırınız. Yanlış cevap verdiğiniz ya da cevap verirken tereddüt ettiğiniz sorularla ilgili konuları faaliyete geri dönerek tekrarlayınız. Cevaplarınızın tümü doğru ise bir sonraki modüle geçmek için öğretmeninize başvurunuz

CEVAP ANAHTARLARI

ÖĞRENME FAALİYETİ 1'İN CEVAP ANAHTARI

1	C
2	A
3	B
4	E
5	D

ÖĞRENME FAALİYETİ 2'NİN CEVAP ANAHTARI

1	A
2	D
3	E
4	C
5	E

ÖĞRENME FAALİYETİ 3'ÜN CEVAP ANAHTARI

1	Hasta hakkı
2	Amerikan hastaneler birliği
3	1 ağustos 1998
4	Müracaat, şikayet ve dava hakkı
5	Reddetme ve durdurma

MODÜL DEĞERLENDİRME CEVAP ANAHTARI

1	Doğru
2	Doğru
3	Yanlış
4	Yanlış
5	Doğru
6	A
7	D
8	B
9	B
10	A

KAYNAKÇA

- BABADAĞ K, **Hemşirelik Etiği Hemşirelik Bülteni**, (Ed. Perihan Velioglu). İ.Ü. Basımevi İstanbul, 1993.
- **Hacettepe Üniversitesi Hemşirelik Yüksek Okulu Dergisi** Cilt 1.sayı 1. 1994.
- ŞEHSUVAROĞLU Bedi N, **Tıbbi Deontoloji**, Buyda Basın yayın Dağıtım, İstanbul,1986.
- ŞENTÜRK Selva, Sevim DURSUN, **Tıbbi Atik ve Meslek Tarihi**, Nobel Tıp Kitapevi, İstanbul, 1995.
- UYER Gülten, Nevzat EREN, **Sağlık Meslek Tarihi ve Ahlakı**. 4. basım. Ankara: Hatipoğlu Yayınevi, 1991.
- <http://www.sabem.saglik.gov.tr> 05.01.09 -20.00
- <http://www.cumhuriyet.edu.tr> 05.01.09 -21.30
- <http://www.aek.med.ege.edu.tr>. 07.01.09-20.15
- www.esm.gov.tr 24.01.09 -23.16